

פרשני המקרא על התוכחה

מים ראשונים: כותרת הדף אינה מדויקת. הכוונה היא לבחון באיזו מידה כאשר פרשני המקרא באים לבאר את פרשות התוכחה, בפרשתנו ובפרשת בחוקותי, הם מסתכלים על עצמם: זמנם ומקומם. לכאורה, היינו מצפים שמי שיושב בגלות (רוב אם לא כל פרשני המקרא חי בגלות) ישאל את עצמו: האם פסוקים אלה נוגעים אלי? האם למקומי וזמני התכוונה התורה? האם ישיבתי היכן שאני נמצא היא תוצאה של פסוקים אלה? וכבר הקדשנו בפרשה זו דף בשם [תוכחתו של בשר ודם](#), להבדלים בין תוכחת ספר דברים בפרשתנו ובין תוכחת ספר ויקרא בפרשת בחוקותי. ראו שם גם הדף [לא מאסתים ולא געלתים לכולותם](#).

וְהָיָה אִם לֹא תִשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׁמֹר לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מִצְוֹתָיו וְחֻקֵּי אֲשֶׁר אֶנְכִי מִצְוֶה הַיּוֹם וּבָאוּ עָלֶיךָ כָּל הַקְּלָלוֹת הָאֵלֶּה וְהִשְׁגִּיגוּךָ: ... וְהָיָה שְׁמִיךָ אֲשֶׁר עַל רֹאשְׁךָ נְחֹשֶׁת וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר תַּחְתֶּיךָ בְּרוֹזָל: ... פְּרִי אֲדָמָתְךָ וְכָל יִגְיעֶךָ יֵאָכֵל עִם אֲשֶׁר לֹא יָדַעְתָּ וְהָיִיתָ רֶק עֶשׂוֹק וְרוּצוֹץ כָּל הַיָּמִים: ... וְנִשְׁאַרְתָּם בְּמַתִּי מַעֲט תַּחַת אֲשֶׁר הָיִיתָ כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם לְרֹב כִּי לֹא שָׁמַעְתָּ בְּקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ:

וְהִפִּיצָה ה' בְּכָל הָעַמִּים מִקְצֵה הָאָרֶץ וְעַד קְצֵה הָאָרֶץ וְעַבְדְּתָה שָׁם אֱלֹהִים אֲחֵרִים אֲשֶׁר לֹא יָדַעְתָּ אֵתָּה וְאֲבֹתֶיךָ עַץ וָאֶבֶן: וּבְגוֹיִם הָהֵם לֹא תִרְגִּיעַ וְלֹא יִהְיֶה מְנוּחַ לְכַף רַגְלְךָ וְנָתַן ה' לְךָ שֵׁם לֵב רָגֹז וְכִלְיוֹן עֵינַיִם וְדַאבוֹן נֶפֶשׁ: וְהָיָה חֵיפָה תִּלְאִים לְךָ מִנֶּגֶד וּפְחַדְתָּ לִילָה וְיוֹמָם וְלֹא תֵאֱמָר בְּחִיפָה: ... וְהִשְׁבִּיכָה ה' מְצָרִים בְּאֵנִיּוֹת בְּדֶרֶךְ אֲשֶׁר אֲמַרְתִּי לְךָ לֹא תִסִּיף עוֹד לִרְאֹתָהּ וְהִתְמַכְרְתָם שָׁם לְאִיבֵיךָ לַעֲבָדִים וּלְשִׁפְחוֹת וְאִין קִנָּה:

אֵלֶּה דִּבְרֵי הַבְּרִית אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה לְכַרֵּת אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּאָרֶץ מוֹאָב מִלִּבְד הַבְּרִית אֲשֶׁר כָּרַת אִתָּם בְּחָרֵב (דברים כח טו-סז).¹

וְאִם לֹא תִשְׁמַעוּ לִי וְלֹא תַעֲשׂוּ אֶת כָּל הַמִּצְוֹת הָאֵלֶּה: ... וְנָתַתִּי פָנִי בָכֶם וְנִגְפַתְתֶּם לְפָנֵי אִיבֵיכֶם וְרָדוּ בָכֶם שְׁנָאִיכֶם וְנִסְתַּתֶּם וְאִין רָדֶךָ אִתְּכֶם: ... וְנָתַתִּי אֶת עֲרִיכֶם חֲרָבָה וְהִשְׁמֹתִי אֶת מִקְדָּשֵׁיכֶם וְלֹא אֶרִיחַ בְּרִיחַ נִיחָחְכֶם: וְהִשְׁמַתִּי אֲנִי אֶת הָאָרֶץ וְשָׁמְמוּ עָלֶיהָ אִיבֵיכֶם הַיֹּשְׁבִים בָּהּ:

וְאִתְּכֶם אֲזָרָה בְּגוֹיִם וְהִרִיקְתִּי אֲחֵרֵיכֶם חֲרֵב וְהִיָּתָה אֶרְצְכֶם שְׁמָמָה וְעֲרִיכֶם יִהְיוּ חֲרָבָה: ... וְאֲבַדְתֶּם בְּגוֹיִם וְאֲכַלְתֶּם אֶת אִיבֵיכֶם: ... וְהִתְדוּדוּ אֶת עוֹנֶם וְאֶת עוֹן אֲבֹתֶם בְּמַעַלְסֵם אֲשֶׁר מַעַלּוּ בִי וְאֶף אֲשֶׁר הִלְכוּ עִמִּי בְּקָרִי: וְזִכְרַתִּי אֶת בְּרִיתִי יַעֲקֹב וְאֶף אֶת בְּרִיתִי יִצְחָק וְאֶף אֶת בְּרִיתִי אַבְרָהָם אֲזֹכֵר וְהָאָרֶץ אֲזֹכֵר: ... וְאֶף גַּם זֹאת בְּהִיּוֹתֶם בְּאָרֶץ אִיבֵיהֶם לֹא מֵאֲסִתִּים וְלֹא גְעֻלָּתִים לְכָלֵתֶם לְהַפִּיר בְּרִיתִי אִתָּם כִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֵיהֶם: וְזִכְרַתִּי לָהֶם בְּרִית רִאשֹׁנִים אֲשֶׁר הִצַּאתִי אִתָּם מֵאָרֶץ מִצְרַיִם לְעֵינֵי הַגּוֹיִם לְהִיּוֹת לָהֶם לְאֵלֹהִים אֲנִי ה':

אֵלֶּה הַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים וְהַתּוֹרָה אֲשֶׁר נָתַן ה' בֵּינוּ וּבֵין בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר סִינִי בְּיַד מֹשֶׁה: (ויקרא כו יד-מו).²

רש"י דברים פרק כח פסוקים סד-סח – כתר גומו וכדרשות רבותינו

ועבדת שם אלהים אחרים - כתר גומו, לא עבודת אלהות ממש, אלא מעלים מס וגולגולות לכומרי עבודה זרה: לא תרגיע - לא תנוח. לב רגז - לב חרד. וכליון עינים - מצפה לישועה ולא תבוא: חיך תלואים לך - על הספק ... שמא אמות היום בחרב הבאה עלינו. ורבותינו דרשו זה הלוקח תבואה מן השוק:³

¹ בחלוקה 'בגדול' פסוקי התוכחה (שרבים בהם קשים מאד לקריאה וכבר חז"ל העירו על כך, מובא בדברינו [תוכחתו של בשר ודם](#)), נחלקים לשניים: המכות והעונשים שיבואו על העם בארץ, והגלות והחיים בצילה. אלה שתי הפסקאות שיצרנו לעיל. והסיכום בחתימה קצרה ותמציתית: אלה דברי הברית וכו', שנראה שחותמת לא רק את פרשת הברכה והקללה, אלא את כל ספר דברים עד כאן. אנחנו מבקשים להתמקד כאמור בחלק השני, בחיים בגלות ובאופן בו פרשן מקרא שחי בגלות, מבאר פסוקים אלה ומתייחס אליהם. האם הוא מפרש את התוכחה כצופה מהצד או כמי שמעורב אישית?

² בדומה לכך גם החלוקה של התוכחה בספר ויקרא: העונשים שיבואו על העם בארץ, והגלות והחיים בה (יחד עם אזכור ותזכורת של הארץ החרבה מנקודת מבט של החיים בגלות, שיש שדורשים אותה לטובה שהארץ מחכה לבניה שישבו, ספרא בחוקותי פרשה ב והמפרשים). וגם כאן יש משפט חתימה: "אלה החוקים והמשפטים וכו'" שגם הוא מן הסתם חותם לא רק את פרשת הברכה והקללה, אלא את חטיבת פרקים כה-כו של ספר ויקרא. (ראו דברינו [שמיטה אצל הר סיני](#) בפרשת בהר). אלא שכאן יש תוספת חשובה והיא הזכירה המנחמת והתקווה: "וזכרתי את בריתי", את ברית הראשונים. היכן מצויה נחמה זו בפרשתנו? רק בפרשה הבאה, נצבים, פרק ל: "והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך והשבת אל לבבך בכל הגוים אשר הדיחך ה' אלהיך שמה ... ושב ה' אלהיך את שביתך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה וכו'".

³ וכך עד סוף הפרק, פירוש המשלב פשוט ומובאות מדרשות חז"ל: "ולא תאמין בחיך - זה הסומך על הפלטר: בבקר תאמר מי יתן ערב - ויהיה הערב של אמש. ובערב תאמר מי יתן בוקר - של שחרית, שהצרות מתחזקות תמיד וכל שעה מרובה קללתה משלפניה". לא מצאנו ברש"י שום 'מבט במראה', הכל כאילו ב'מבט מהצד' של פרשן המקרא. ראו בדומה פירוש רש"י לתהלים עד ט: "אותותינו -

רש"י ויקרא פרק כו פסוק לג – כך שנויה בתורת כהנים

ואתכם אזרה בגוים - זו מדה קשה, שבשעה שבני מדינה גולים למקום אחד רואים זה את זה ומתנחמין, וישראל נזרו כבמזרה, כאדם הזורה שעורים בנפה ואין אחת מהן דבוקה בחברתה: והריקותי - כששולף החרב מתרוקן הנדן. ומדרשו חרב הנשמטת אחריכם אינה חוזרת מהר, כאדם שמריק את המים ואין סופן לחזור. והיתה ארצכם שממה - שלא תמהרו לשוב לתוכה ומתוך כך עריכם יהיו חרבה, נראות לכם חרבות, שבשעה שאדם גולה מביתו ומכרמו ומעירו וסופו לחזור כאילו אין כרמו וביתו חרבים, כך שנויה בתורת כהנים.⁴

אבן עזרא דברים פרק כח (סח) – זאת ברית ערבות מואב

והתמכרתם - אינו כמו ונמכרתם, רק פירושו: אתם תבקשו למכור עצמכם, אנשים ונשים ואין קונה. והנה זאת הברית במצות השם בערבות מואב:⁵

רד"ק ישעיהו סג יז – הגלות והצרות עלינו

"לְמַה תִּתְעַנֶּה ה' מִדְרָכֶיךָ תִּקְשִׁיחַ לִבְנוֹ מִיִּצְאָתְךָ שׁוֹב לְמַעַן עֲבֹדֶיךָ שְׂבָטִי נִחְלָתְךָ" - בראותינו שלווה הרשעים ואורך הגלות לנו והצרות תמידיות עלינו, הנה אנו תועים מדרכיך ואומרים אין תקוה עוד. וכאילו אתה תתענו בהאריך גלותינו. ובאמרו: תתענו תקשיח לבנו, אינו אומר על כולם, אלא רבים מישראל נתיאשו מהגאולה לאורך הגלות.⁶

בכור שור דברים פרק ל פסוק ג – הגלות שאנו מפוזרים בו

"ושב ה' אלהיך את שבותך": מגלות - בבל, "ושב וקבצך": מגלות - הגדול והארוך הזה שאנו מפוזרים בו בכל העולם.⁷

שהבטחתנו ביד נביאך אין אנו רואים אותם בימים רבים שאנו בגולה, נתנבא אסף על ימי הגלות. והרי רש"י עצמו יושב באחת מאותן ארצות "אשר הפיצך ה' אלהיך שמה", אולי גם גלות עליה התנבא אסף! רש"י אמנם לא חזה אישית בפרעות תתנ"ו (מסעי הצלב) שאירעו בסוף ימיו משום שבאותה עת גר בצרפת, אבל מן הסתם שמע על "החרב הבאה עלינו" ועל "הצרות המתחזקות". האם אין גם הוא עצמו מצוי "בכיליון עיניים ומצפה לישועה שלא תבוא"? נראה שלא בכדי שומר רש"י (ופרשנים אחרים) על מרחק מפסוקי המקרא ולא מערב את רגשותיו ומחשבותיו. אגב, כנגד העונש של "ואתכם אזרה בגוים" שלא יראו זה את זה, עומדות הדרשות על "צדקה עשה הקב"ה בישראל שפזרן לבין האומות" (פסחים פז ב), אך רש"י מעדיף כאמור את גישת מדרש ספרא.

⁴ גם בתוכחת ספר ויקרא, בקטע המתייחס לגלות ולחיים בה, מפרש רש"י עפ"י מדרש ספרא ואינו מוסיף נופך משלו. הכל כפרשן/דרשן שמבאר את הפסוקים ומסתייע במקורות אחרים ותו לא. ראו אמנם פירושו בהמשך שם: "אז תרצה הארץ ... את אשר לא שבתה - שבעים שנה של גלות בבל הן כנגד שבעים שנות השמיטה ויובל שהיו בשנים שהכעיסו ישראל בארצם לפני המקום". אך היא הנונת, אם רש"י מפרש את התוכחה של ספר ויקרא על גלות בית ראשון, תוכחה שכפי שראינו, התקווה והזכירה בצידה, מה עם התוכחה בפרשתנו? מה עם הגלות בה רש"י וסביבתו נתונים? התיאור של פזורות ישראל ביישובים קטנים ומרוחקים שאינם רואים זה את זה, התיאור של אדם גולה שאינו ממהר לשוב לארצו משום שהיא חרבה, דווקא מתאימים לימי רש"י! האם כל זה רק "שנויה בתורת כהנים" בלי שום נגיעה לחיי רש"י ודורו (או התגשמות הדרשה בספרא)? ודורות שלפניו ואחריו?

⁵ זה כמעט כל מה שיש לאבן עזרא לפרש בקטע התוכחה המתאר את החיים בגלות, שהוא מעניינינו! פירושו במקבילה בתוכחת ספר ויקרא הוא מפורט ועשיר יותר, אבל עיקר המיקוד שלו שם הוא בפירושי לשון ודקדוק. באופן דומה גם מפרש רש"י. בספר דברים אין הוא מתייחס כמעט בכלל לקטע התוכחה שהוא מעניינינו (להוציא ויכוח קטן עם סבא רש"י אם "בבקר תאמר מי יתן ערב", זה הערב הקודם, אמש, או הערב הבא, סוף היום!) וגם בפירושו לתוכחת ספר ויקרא לא מצאנו מזכור. הנה כי כן, רש"י לא לבד (ניתן לצרף לחבורה גם את רס"ג) ונראה שיש כאן מגמה ברורה, לפחות של פרשני המקרא מהדור הראשון לא לתת לתוכחות ולגלות המתוארות בהם פירוש קונקרטי המשקף את מציאות זמנם. וסביבתם עמהם. אז למה כיוונה התורה? או לחילופין, מה פשר הגלות בהם חיו ופעלו פרשנים אלה? ובוטל הדבר שאם כבר יש התייחסות, אזי העדיפות ניתנת בברור לתוכחת ספר ויקרא ובפרט לפסוק: "ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתם ולא געלתם לכלותם". **בנושא זה** הרחבנו לדון בפרשת בחוקותי והראינו איך ממשפט שחז"ל לא כ"כ אהבו וראו בו "נחמה" פחותה, הפך הפסוק אצל הפרשנים למוטיב של הישרדות וקיום מתמשך בגלות.

⁶ כך ברגעי ייאוש ושפל. אבל גם ברגעי תקווה, כפי שמפרש רד"ק את הפסוק בתהלים עז יב: "אֶזְכֹּר מַעֲלָלֵי יְהוָה כִּי אֶזְכְּרָה מִקֶּדֶם פְּלֶאֶךָ - פלאך שעשית מקדם במצרים, כשאזכור אותם המעללים והנפלאות שעשית מקדם להוציאנו ממצרים... וכמו שעשה אותם הנפלאות אחר הַיָּאוֹשׁ וְאֶבֶד הַתְּקוּהָ כֵּן יַעֲשֶׂה עִמָּנוּ בְּזֵאת הַגְּלוּת, אף על פי שאנו נואשים מפני אורך הגלות". וכך חוזר רד"ק על מוטיב התארכות הגלות ברבים מפירושי לתהלים, ישעיהו, ירמיהו ועוד. אבל אף מילה לא בפירושי לתוכחות שבתורה. מדוע? כי אין בידינו פירוש של רד"ק לתורה, להוציא ספר בראשית. ולא נותר לנו אלא לנחש מה היה רד"ק כותב על פסוקי התוכחה של ספר ויקרא ושל ספר דברים. האם היה הולך בדרכם של רש"י, רשב"ם ואבן עזרא קודמיו, או שהיה הולך בדרכו כאן בספר תהלים ובדרכם של יוסף בכור שור ורמב"ן שלהלן.

⁷ הנה סוגיית ראשונה, ר' יוסף בכור שור (הריב"ש, מבדלי התוספות, אשכנז/צרפת מאה 12) ששם מראה עצמית-היסטורית אל מול פסוקי התוכחה ומתייחס לגלות "הגדול והארוך שאנו מפוזרים בו". הוא אמנם עושה זאת בקצרה ובפרשת נצבים, בנחמה המאוחרת של תוכחת ספר דברים ואינו מתייחס לתוכחה של פרשת כי תבוא. זאת ועוד, את הפסוק "ואזרה אתכם בגוים" שכתוב בתוכחה של פרשת בחוקותי הוא מפרש בנימה רכה, בניגוד לרש"י לעיל, ומחבר אותו עם הגמרא בפסחים פז ב: "צדקה עשה הקב"ה בישראל שפזרן לבין האומות" וחולק בכך על רש"י. ראו דבריו בפירושו לויקרא פרק כו פסוק לג (פרשת בחוקותי): "ואתכם אזרה בגוים. גם זה חסד, כדכתיב: "צדקת פרזונו בישראל". צדקה עשה הקב"ה עם ישראל שפזרם לבין האומות, שאם מוצאים אותם במקום אחד היו מכלים אותם, כדאיתא בתלמוד והריקותי אחריכם. על הבאים אחריכם". סוף דבר, למרות שהנימה הכללית הרכה העולה מפירושו של בכור שור, נראה שלו שמורה זכות הבכורה על "שיקוף" התוכחה שבתורה "לענייני השעה" – ליזמנו ותקופתו. הכל בשל המילים "הגלות הגדול והארוך הזה שאנו מפוזרים בו בכל העולם". מה שירחיב מאד רמב"ן הספרדי להלן.

רמב"ן דברים פרק כח פסוק מב – על זמן גלותנו היום

ודע, כי התוכחות במארה ובמהומה ובמגירת ובדבר והעץ ופרי האדמה ושאר כל התוכחות, הם כולם עד כלותן אותך מעל האדמה אשר אתה בא שמה לרשתה. אבל אחרי הגלות לא יקלל אותם, רק לעבוד שם אלהים אחרים עץ ואבן ... והוא הגלות שגלינו לרומי על לכת אגריפס המלך שם⁸ ... ואמר: "ישא ה' עליך גוי מרחוק" (פסוק מט), כי באו אספסינוס וטיטוס בנו עם חיל גדול מרומיים בארץ ולכדו כל ערי יהודה הבצורות, והצר להם מאד כאשר ידוע בספרים שלכדו גם חומות ירושלים ולא נשאר רק בית המקדש וחומת העזרה ... וכאשר נלכדה גם היא, אז נתקיים "ונסחתם מעל האדמה". ואז שבו הרומיים לארצם ובידם גלות ירושלים וביד עמים רבים אשר אתם מיון ומצרים וארם ויתר עמים רבים, ונתקיים (פסוק סד) "והפיצך ה' בכל העמים וגו'".⁹

והכתובים הבאים אחר כך עונשים בגלות, וכן: "והיו חייך תלאים לך מנגד" (פסוק סו) מפני פחדותינו בגלות ביד העמים הגוזרים עלינו גזירות תמיד. והנכון, שהוא רמז לדורות ההם שהיו בזמן חורבן הבית השני, כי היו מתנכלים להם להאבידם לגמרי ... אבל אחרי היותנו בגלות בארצות אויבנו לא נתקללו מעשה ידינו ולא אלפינו ועשתרות צאננו ולא כרמינו וזיתינו ואשר נזרע בשדה, אבל אנחנו בארצות כשאר העמים יושבי הארץ ההיא, או בטוב מהם שרחמיו עלינו, כי ישיבתנו בגלות היא בהבטחה שאמר לנו (ויקרא כו מד) "ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלהיהם". וכבר פירשתי בסדר אם בחקותי (שם שם טז) סוד הברית הזאת, וכי הוא על זמן גלותנו היום ביד החיה הרביעית. ואחר כך יבטיח בגאולה ממנו.¹⁰

רמב"ן ויקרא פרק כו פרשת בחוקותי – גלות בית ראשון וגלות בית שני¹¹

ודע והבן כי האלות האלה ירמזו לגלות ראשון, כי בבית הראשון היו כל דברי הברית הזאת הגלות והגאולה ממנו. שכן תראה בתוכחות, שאמר: "ואם בחקותי תמאסו ואם את משפטי תגעל נפשכם", ואמר: "להפרכם את בריתי", והזכיר בהם במות וחמנים וגלולים (פסוק לו), כי היו עובדי עבודת כוכבים ועושים כל הרעות. והוא שאמר (פסוק לא) והשימותי את מקדשיכם ולא אריח בריח ניחוחכם, יתִּירָה בהם לסלק מהם מקדשו וקבול הקרבנות שהיו לרצון לו במקדש ההוא. והעונשים עליהם ...¹²

והסתכל עוד בענין הגאולה ממנו, שאינו מבטיח רק שיזכור ברית אבות וזכירת הארץ ... לא שימחול עונם ויסלח חטאתם, ויוסיף אהבתם כקדם, ולא שיאסוף את נדחיהם. כי היה כן בעלותם מבבל, שלא שבו רק יהודה ובנימין והלויים עמם מעט, ומקצת השבטים אשר גלו לבבל. ושבו בדלות, בעבדות מלכי פרס. וגם לא אמר שישוּבו בתשובה שלימה לפניו, רק שיתודו עונם ועון אבותם (פסוק מ). ומצינו אנשי בית שני עושים כן כמו שהתודה דניאל ... וכן נחמיה התודה ... ועזרא ... וכל אלה דברים ברורים בברית הזאת שהוא באמת ירמזו לגלות הראשון והגאולה ממנו.¹³

⁸ לא ברור על איזה משני האגריפס מדובר. **אגריפס הראשון** נכדו של הורדוס שמלך ביהודה בחסות הרומאים בין השנים 37-44 לספירה, או **אגריפס השני** בנו. גם לא ברור לאיזו הליכה לרומא של מי משניהם מכון רמב"ן, אך מה שברור הוא ששניהם היו בקשרים ובתלות מוחלטת ברומא ושניהם לא היו יהודים כשרים ולא התקיים ציווי התורה: "לא תוכל לִתֵּת עֲלֶיךָ אִישׁ נָכָר".

⁹ זו הבחנה מרכזית וחשובה שעושה רמב"ן על חלוקת התוכחה להרס ולחורבן הארץ מצד אחד, ולגלות מצד שני, שתיאורה יבוא בפסקה הבאה. וממנו למדנו כפי שכתבנו בהערה 1 לעיל. בפסוקי התורה יש אמנם חזרה מסוימת, ראו פסוקים לו-לז ואילך בפרק כח שמתארים לכאורה את הסבל בגולה, ובפסוק מט חוזר תיאור הכיבוש וההרס בארץ ושוב בפסוק סד היציאה בגלות, אבל 'בגדול' זו הבחנה מרכזית אשר מחלקת את התוכחה לשני מצבים, זמנים ומקומות. מי מהם קשה יותר?

¹⁰ הגלות היא מצב קשה ובלתי נסבל, אבל ברבות השנים הפך לנסבל ומאפשר לא רק קיום פיס: "אחרי היותנו בגלות בארצות אויבנו לא נתקללו מעשה ידינו ולא אלפינו ועשתרות צאננו ולא כרמינו וזיתינו ואשר נזרע בשדה" (איפה בדיוק?), אלא אפילו התפתחות רוחנית (מה שרמב"ן לא כותב, אבל אנחנו מסיקים מעצם כתיבתו וכתובת כל שאר הפרשנים שרובם ככולם חיו ופעלו בגולה). בין השיטין הוא מזכיר את השנים הקשות בארץ לאחר החורבן (ומתעלם מהפריחה הארץ-ישראלית בתקופת המשנה והתלמוד, המפעל הגדול של התנאים, האמוראים, התלמוד והמדרשים), ומסיים בבשורה של "לא מאסתים ולא געלתים לכלותם" שלא כאן מקומה. למרות שרמב"ן כאן מבאר את פרשת התוכחה של ספר דברים, פרשתנו, הוא לא מביא את פסוקי הנחמה של פרשתנו כפי שראינו בפירוש בכור שור לעיל, אלא נזקק לנחמה של תוכחת ספר ויקרא. נושא לדיון על שולחן שבת.

¹¹ דברים דומים, אולי אפילו ברורים יותר, כותב רמב"ן בפרשת בחוקותי ואנו הקדמנו המאוחר לכבודה של פרשת השבוע.

¹² ויש גם קשר ברור בין פסוקי התוכחה בספר ויקרא, שם ממשיך רמב"ן בקטע שקצרנו, ובין תוכחות הנביאים, בפרט תוכחות הנביא ירמיהו, כגון מעשהו בגאולת השדה בענתות (ירמיהו פרק לב, ראו **דברינו בנושא זה** בפרשת בהר) ודברי התורה "אז תרצה הארץ את שבתותיה וגו' כל ימי השמה תשבות את אשר לא שבתה", דברים שחוזרים גם בדברי הימים ב לו כא: "למלאת דבר ה' בפי ירמיהו עד רצתה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה שבתה למלאת שבעים שנה". ומסכם שם רמב"ן את דבריו: "אם כן, דבר ברור הוא שעל הגלות ההוא דיבר הכתוב".

¹³ גם מהגאולה והנחמה של תוכחת ספר ויקרא ניתן ללמוד שהיא מדברת על שיבת ציון בימי בית שני, שבאה בזכות זכירת האבות והארץ לאחר השלמת ריצוי שבעים השנים; אך לא הייתה זו קיבוץ גלויות אמיתי, רק שיבה חלקית, תחת עולה של פרס (ואח"כ

אבל הברית שבמשנה תורה ירמז לגלותנו זה ולגאולה שנגאל ממנו. כי הסתכלנו תחילה שלא נרמז שם קץ וקצב ולא הבטיח בגאולה, רק תלה אותה בתשובה. ולא הזכיר בעבירות ההם שיעשו אשרים וחמנים ושיעבדו עבודת כוכבים כלל ... שכך היה בבית שני, כמו שאמרו (יומא ט ב) שבית ראשון מפני מה חרב, מפני עבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכות דמים. בית שני שאנו בקיאים בהם שהיו עוסקין בתורה ובגמילות חסדים מפני מה חרב? מפני שנאת חנם שהיתה ביניהם. ולא הזכיר שם המקדש וריח ניחוח כאשר הזכיר כאן, שלא היתה האש יורדת ואוכלת הקרבנות בבית שני, כמו שהעידו במסכת יומא שם (כא ב).¹⁴

והגאולה בברית ההיא השנית, גאולה שלמה מעולה על כולם... והבטיח: "והטיבך והרבך מאבותיך", שהיא הבטחה לכל שבטי ישראל, לא לששית העם. ושם הבטיח שיכירת ויָקָלָה המגלים אותנו ... רמז לשתי האומות אשר ירדפו תמיד אחריו.¹⁵ ואלה דברים יבטיחו בגאולה העתידה הבטחה שלמה יותר מכל חזיונות דניאל.¹⁶ וכן מה שאמר בכאן (בפסוק לב) "ושממו עליה אויביכם", היא בשורה טובה מבשרת בכל הגליות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו. וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם.¹⁷

רמב"ן בראשית מז כח תחילת פרשת ויחי – אנחנו עם רומי ואדום

... וכן אנחנו עם רומי ואדום. אחינו הסיבנו ביאתנו בידם, כי כרתו ברית עם הרומיים. ואגריפס המלך האחרון לבית שני ברח אליהם לעזרה. ומפני הרעב נלכדו אנשי ירושלים, והגלות ארך עלינו מאד, לא נודע קצו כשאר הגליות. ואנחנו בו כמתים אומרים: יבשו עצמותינו נגזרנו לנו. ויעלו אותנו מכל העמים מנחה לה', ויהיה להם אבל כבד בראותם כבודנו. ואנחנו נראה בנקמת ה', יקימנו ונחיה לפניו.¹⁸

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים 1: פתחנו בסקירה של פרשנים שקדמו לרמב"ן, כיצד הם מתייחסים לתוכחת פרשתנו ופרשת בחוקות מנקודת מבט זמנם ומקומם בגולה, שהיא תוצאת תוכחות אלה, וראינו שרובם המכריע נוקט עמדה של פרשן/תצפיתן ולא פרשן/ מעורב. רמב"ן הוא הדוגמא הבולטת של פרשן שלא מהסס 'להיות מעורב' ולפרש תוכחות אלה פירוש היסטורי הנוגע לזמנו ומקומו. חשבנו להמשיך בפרשנים שאחרי רמב"ן שהכירו את פירושו, אך קצר המצע מהשתרע והמסכה

עמים אחרים), שיבה של וידוי ולא של תשובה גמורה. ומכאן ברור שיש המשך הן לתוכחת ספר דברים שכאילו נצפתה מראש והן להבטחות [לשיבה ותשובה](#) מלאים וכרוכים ה בזה של פרשת נצבים. ומכאן גם התוקף של "לא מאסתים ולא געלתים" של ספר ויקרא לזמנו של רמב"ן שהוא אחר חורבן בית שני. סוף דבר, מסכם רמב"ן, ברית ספר ויקרא מדברת על "הגלות הראשון והגאולה ממנו".

¹⁴ רמב"ן מאריך בפירושו למצוא פסוקים בתוכחת ספר דברים שמכוונים לשלטון הרומיים שהם "גוי אשר לא ידעת" (בניגוד לאשורים ולבבלים השמיים הקרובים לנו גיאוגרפית ותרבותית), לשעבוד הקשה בעת שמשלו בארץ, לחורבן שהמיטו על הארץ ולהגליה מהארץ: "שהיו הרומיים מושלים בארצנו ולוקחים הבנים והבנות כרצונם. וכן ועבדת את אויבך אשר ישלחנו ה' בך ברעב ובצמא (שם פסוק מח), היא עבודתנו שעבדנו הרומיים בארצנו, ושריהם מושלים בארץ ומכבידים עלינו עול כבד ולוקחים גופינו וממונינו כאשר הוא ידוע בספרים".

¹⁵ פה נראה שרמב"ן כולל גם את מלכות ישמעאל שחסרה בכל המדרשים המדברים על ארבע המלכויות שהאחרונה היא אדום. עליית ישמעאל – האסלאם שהיא לכאורה "החיה / המלכות החמישית" אשר לא נצפתה, היא נושא נכבד שדנו בו גדולי עולם (ובהם רמב"ן מול אבן עזרא) ומעט דנו בו גם אנו בדף [תחת אדום או תחת ישמעאל](#).

¹⁶ רמז / עקיצה של רמב"ן לכל העוסקים בניבוי הקץ ע"ס נבואות דניאל? הכל בתורה, אומר רמב"ן!

¹⁷ כאן נזקק רמב"ן למדרש ספרא בחוקות פרשה ב פרק ו שרואה בשממון הארץ "מידה טובה" ונחמה פורתא: "והשימותי אני את הארץ, זו מדה טובה שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו מארצנו עכשיו האויבים באים ומוצאים עליה נחת רוח שנאמר ושממו עליה אויביכם היושבים בה, אף האויבים הבאים אחרי כן לא ימצאו עליה נחת רוח". ושוב יש לנו שימוש בפסוק מתוכחת ספר ויקרא המשמש ציפייה לגאולה מהגלות שמתוארת בתוכחת ספר דברים. רמב"ן אישית מקיים מצוות עליה לארץ ומוצא אותה חרבה ושוממה ואין לדעת אם שמח על כך ומצא בכך נחת רוח (ראו דברינו [פיתוחי חותם](#) בפרשת תצוה). כך או כך, נראה שרמב"ן הוא הפרשן המובהק עם הראייה ההיסטורית-קונקרטית של פסוקי התוכחה, הן בפרשתנו והן בפרשת בחוקות.

¹⁸ לפירוש רמב"ן בפרשתנו ובפרשת בחוקות, נראה שצריך לחבר את פירושו בתחילת פרשת ויחי בעת שהוא סוקר, במבט רחב של סוף ספר בראשית, את סיפור יוסף ואחיו שמסתיים בהשתקעות במצרים. האם הייתה זו גזירה משמים או סיבוב והשתלשלות של סיבות ומעשי ידי אדם? וכדבריו הקשים שם: "כי דת יעקב למצרים הוא גלותינו היום ביד החיה הרביעית (דניאל ז ז) רומי הרשעה. כי בני יעקב הם עצמם סבבו רדתם שם במכירת יוסף אחיהם, ויעקב ירד שם מפני הרעב, וחשב להינצל עם בנו בבית אוהב לו ... והיו סבורים לעלות משם ככלות הרעב מארץ כנען ... אבל ארך עליהם הגלות, ומת שם ועלו עצמותיו וכו'". בהנחה שרמב"ן לא מפרש רק 'נקודתית' וניתן לקשר את דבריו אלה עם אלה, יש לערוך דברים אלה מול הדברים שלעיל, אך לא נעשה זאת ונשאיר לשואבי המים לדון בכך, לחומרא או לקולא, כל אחד ואחת כידו ורוחו הטובים. רק נעיר שגם מקור זה מעיד על גישתו ההיסטורית של רמב"ן ועל אי רתיעתו מלתת לפסוקי התורה משמעות קונקרטית. ראו הדף [מוטיב הגלות בספר בראשית – שיטת רמב"ן](#).

כהתכנס והזמן המועט. מהמעט שבדקנו: רבי בחיי בן אשר, ספורנו, אלשיך, כלי יקר ואור החיים, נראה שהם חוזרים לעמדת הפרשן/תצפיתן, חלקם מצטטים את רמב"ן אבל לא הולכים בדרכו. הגלות שבה הם חיים מצויה בפרקי תהלים רבים, בפסוקי שיר השירים, בגלות מצרים (כרמב"ן אבל לא ממש בדרכו), בברית בין הבתרים ועוד. לא בפרקי התוכחה. ועל נושא תפיסת הגלות והגאולה במחשבת הדורות מן הסתם כבר כתבו רבים וטובים.

מים אחרונים 2: לעיל הערנו, על פירוש רמב"ן שהוא מבחין בין כיבוש הארץ, חורבן המקדש והריבונות והיציאה לגלות מצד אחד, ובין ששמון הארץ שאינו מאפשר ישיבה עליה וחזרה מהגלות, מצד שני.¹⁹ נראה שהבחנה זו מצויה כבר במדרש אגדה (בובר) ויקרא כו לג: "ואתכם אזרה בגוים. שלא תהיו רואים זה את זה ומתנחמים אלא אזרה אתכם במזרה לכל רוח ... והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה - שכל אדם מכם לא יוכל לחזור לביתו, וביתו יהיה חרב וגותיו לא ישאר בהם רושם אילן מאורך הגלות". וכך מפרש גם פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) ויקרא דף עו עמוד ב: "ואתכם אזרה בגוים. לא תהיו רואין זה את זה ומתנחמין זה את זה אלא ואזרם במזרח לכל רוח. ... והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה. לפי שכל אדם שחוזר מהרה לביתו כאילו אין ביתו חרב. אלא מפני אורך הגלות נחשבו עריהן חרבה וארצם שממה". ומשם לקח רש"י את פירושו ומשם אולי גם רמב"ן.²⁰

ואמנם, בראיה היסטורית, גם אחרי מרד בר כוכבא, שאפשר לראות בו חורבן אחרי חורבן, לא הפכה הארץ שממה, בפרט לא הגליל והגולן, ואף זכתה לפריחה כלכלית ורוחנית. ימות התנאים ובמידה רבה גם ימות האמוראים היו תקופה שוקקת חיים בארץ ישראל (לצד פריחה של שתי גלויות מרכזיות: בבל ומצרים). הארץ הפכה שממה והתרוקנה מתושביה בתהליך הדרגתי ואיטי ועקב סיבות רבות ומגוונות.

ומה אירע במלאת כ-1800 שנים לחורבן בית שני וכמה מאות שנים לשוממות הארץ? העם שלמדו אותו בצעירותו ש"לא יוכל לחזור לביתו" כי ביתו חרב ולא נשאר בו שום "רושם אילן", כמאמר מדרש אגדה, קם יום אחד וחשב "אולי ההפך", אולי "אחזור לביתי כאילו אינו חרב" כמאמר פסיקתא זוטרתא, ויהיה לי בית. אטע עצים ואפלא השדות ושוב לא תהיה הארץ שממה. קם ועשה. אין בית? – נבנה. אין שדה? – נחרוש. אין עצים? – ניטע. ועוד עשה: זרע, קצר, סלל, תיעש, שכלל, שקד, המציא, תיכן, יצר, נלחם, גאל בית ושממה ועודו ייחל לגאולה השלימה.

¹⁹ והרי אפשר לחשוב שיישאר ציבור בארץ גם אחרי חורבן המקדש ואיבוד העצמאות המדינית. לא במצב האידיאלי, אבל לא שממה טוטלית. כפי שאירע בחורבן בית ראשון אילולי רצח גדליה וכפי שאירע אחרי חורבן בית שני בימי התנאים והאמוראים.

²⁰ שימו לב להבדל "הדק" בין מדרש האגדה ופסיקתא זוטרתא, למה אי אפשר היה לחזור לארץ. מדרש אגדה: אי אפשר לחזור לבית, כי הבית חרב, וכל זאת בשל אורך הגלות. ובפסיקתא זוטרתא: לא מהרו לחזור, לפיכך הבית נשאר חרב ולא שוקם, וזה מה שגרם לאורך הגלות.